

EMBERKÉP

BLANDL BORBÁLA

Immanuel Kant:

Antropológiai írások

Összeállította, fordította és a szerkesztői jegyzeteket

írta Mesterházi Miklós

A klasszika-filológiai apparátust Ábrahám Zoltán

gondozta

Osiris – Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2005.

643 old., 4500 Ft

A KÖTETRŐL

A válogatás szempontjai egyértelműnek tűnnek: a kötet Kant antropológiai tárgyú írásait gyűjti össze magyar nyelven. E szövegek eddig még nem álltak rendelkezésünkre magyarul sem használható, sem kevésbé használható formában. Hiánypótló szövegközlések esetében korlátozottan teendők fel a kötet összeállítására vonatkozó kérdések, hiszen ha más nem, nemzeti kultúránk előrehaladása elemi örömmel tölti el az olvasót: ismét tettünk egy lépést a teljesebb magyar Kant-kiadás irányába. Örömmünk azonban akkor lenne maradéktalan, ha e kötetek (a *Történetfilozófiai írások*,¹ a *Prekritikai írások*² és az *Antropológiai írások*) után elkezdődnének a „Kant természetfilozófiai írásai” címet viselő kötet előmunkálatai, hiszen a természetfilozófiai kísérletek nélkül mind a történetfilozófiai, mind az antropológiai írások státusa bizonytalanabb a kelletténél. A bizonytalanság itt leginkább a felszínes bizonyosságban áll: a „rendszer margóján keletkezett művek” (Vidrányi) egyik (történetfilozófiai/antropológiai) aspektusának részleges teljességet elérő kiadása könnyen azt a félrevezető látszatot keltetheti, mintha a másik (a fenti értelemben véve) marginális aspektus másodlagos fontosságú lenne az életműben. Erről már csak azért sem lehet szó, mert a három terület – a természetfilozófia, az antropológia és a történetfilozófia – oly szorosan illeszkedik egymáshoz, hogy akár egyetlen gigantikus méretű könyvben is könnyedén egyesíthetők volnának. Nehézséget inkább a szövegek szétválogatása okoz, ami akkor válik igazán szembeötlővé, ha egymás mellé állítjuk a két, Mesterházi által gondozott válogatást, a *Történetfilozófiai írások*at és a most megjelent *Antropológiai írások*at. Mintha ugyan-annak a gondolatmenetnek a fejét és testét látnánk időben és térben elválasztva. A *Pragmatikus érdeklődés antropológia* (a jelen kötet felét, érdemi mondandójának majdnem egészét kitevő írás) vak a

történetfilozófiai rövid írások (és a kritikák) nélkül, a szövegéből ugyanis nem derül ki egyértelműen, milyen kérdésekre válaszol. Ennek oka lehet, hogy Kant semmilyen értelemben nem szisztematizálta az antropológiát, vagyis nem írt olyan embertant, amely *módszeresen* vetett volna számot a „mi az ember?” kérdéssel. Pontosabban: ezt a témát a három kritika fejté ki. Az 1760-as évek elejére tehető antropológiai fordulat után keletkezett írások az ember különböző rendű képességeinek, e képességek működésmódjának és határainak mibenlétét vizsgálják. A *Pragmatikus érdeklődés antropológia* nem szisztematikus írás, hanem egy évtizedeken keresztül tartó előadássorozat lejegyzett szövege (mellesleg az utolsó olyan szöveg, amely még Kant életében nyomtatásban megjelent). Nem célja, hogy közvetlenül kapcsolódjon a transzcendentálfilozófiai elgondolásokhoz, közvetetten, Kant tanári munkáján keresztül mégis a rendszerhez kötendő, ennélfogva nem is értelmezhető *A tiszta ész kritikája*, *A gyakorlati ész kritikája* és *Az ítélőerő kritikája* nélkül. Az, hogy Kant hogyan bánt tanítványaiával, milyen tudás továbbadását tartotta elsőrendűen fontosnak számukra (ne feledjük, az antropológiával kapcsolatos témák gyakorlatilag változatlanul kerülnek át a prekritikai korszakból), levezethető – magából a rendszerből. Az előadások szövege első kézből származó útmutatás azzal kapcsolatban, mit is kell értenünk a transzcendentálfilozófia nyitottságán.

Ha a történetet megpróbáljuk legalább vázlatosan nyomom követni, érdemes a közepén elkezdenünk.

1 ■ Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások*. Szerk. Mesterházi Miklós, ford. Hildenstab György (Az örök békéről) és Nagy László (Recenziók Herder eszméiről) fordításainak felhasználásával: Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin. Ictus, Szeged, 1995–97.

2 ■ Immanuel Kant: *Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán, ford. Ábrahám Zoltán, Aradi László, Czeglédi András, Mesés Péter, Mesterházi Miklós, Tengelyi László, Vajda Károly, Vidrányi Katalin. Osiris – Gond-Cura, Bp., 2003.

3 ■ Megjegyzések *A megfigyelésekben*. Ford. Czeglédi András. In: Immanuel Kant: *Prekritikai írások*, 337–403. old., idézet a 361. oldalon.

4 ■ Kiemelés az eredetiben

5 ■ Levél Herzhez. In: Kant: *A vallás a pusztaság és határain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Gondolat, Bp., 1974., idézet az 53–54. oldalon. A szóban forgó írás első kiadása 1781-ben *A tiszta ész kritikája* címen jelent meg, és a levélben vázolt tervekkel eltérően csupán az első rész kidolgozását tartalmazta.

6 ■ Marcus Herznek 1773 végén. In: *Prekritikai írások*, 682–686. old.

7 ■ Ti., mint Platneré. A levélben M. Herz recenziójáról esik szó Platner *Anthropologie für Aerzte und Weltweise* c. írásáról. *Prekritikai írások*, 685. old.

8 ■ Kiemelés tőlem – BB.

Az 1760-as évtized első felében bekövetkezett – egyszerre tudósi és habituális – változást lényegre törően foglalja össze az 1764-ben publikált *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című íráshoz készült *Megjegyzések*³ egyik passzusa: „Már hajlamomnál fogva kutató vagyok. Csillapíthatatlan tudásszomjot érzek, vágyakozó nyugtalanságot, hogy továbbjussak, és minden eredmény a meglegedettség érzését kelti bennem. Volt idő, mikor úgy hittem, egyedül ez válhat az emberiség becsületére, s megvettem a mit sem tudó csöccseléket. Rousseau⁴ igazított helyre. A szemfényvesztő fölény eltűnik, megtanulom tisztelni az embereket, és úgy találnám, hogy sokkal haszontalanabb vagyok még a közönséges munkásnál is, ha nem hinnék abban, hogy ez a szemléletmód mindenki mást is értékkel tud fölrüházni, azért, hogy [hozzájárulhassak] az emberi nem jogainak helyreállításához.” Ez idő tájt jelenik meg az az igény, hogy egyszerű megfigyelőként írja le az embert, vagyis közvetlen, személyes tapasztalatokból kiindulva, lemondva a tudományos-rendszerező pozícióról. A megfigyelői pozíció a kanti életműben ekkoriban felbukkanó új elem, a civilizációkritika megjelenésének egyenes következménye. Az ember pártatlan megfigyelésének igényéből születik majd meg 1798-ban a *Pragmatikus érdekű antropológia*.

Hál istennek azonban ez az első – antropológiai – fordulat célkitűzéseinek változatlansága ellenére sem söpörte el a tudományos metafizika megalkotásának vágyát (ha így lett volna, valószínűleg nem íródik meg *A tiszta ész kritikája*), csak éppen a létrehozására tett kísérletek kiindulópontját változtatta meg, de azt radikálisan.

Egy évvel az 1772. február 21-én Marcus Herzhez írt levele után (amelyben Kant bejelentette, hogy megtalálta „a mind ez ideig rejtőzködő metafizika kulcsát”, s hogy elkezdte *Az érzékiség és az ész határain* című munkát, amely „két részből állna, egy elméletiből és egy gyakorlatiból. Az első két szakaszt tartalmaz. 1. A fenomenológia általában. 2. A metafizika, ám csupán természetes módszere szerint. A második rész

ugyancsak két szakaszban. 1. Az érzés, ízlés és az érzéki kívánság általános elvei. 2. Az erkölcsiség alapjai”⁵), tehát 1773-ban, mikorra már a bejelentett tervek szerint rég el is kellett volna készülnie *A tiszta ész kritikájának*, egy szintén Herzhez intézett levélben⁶ egészen más tervekről számol be: „Antropológiából ezen a télen második ízben tartok magánjellegű kolégiumot, s szándékomban áll azt most rendes egyetemi tantárggyá tenni. Az én előadásomban azonban

e diszciplína fölépítése egészen más.⁷ Nekem az vele a célom, hogy megnyissam a forrásait minden tudománynak, valamint az erkölcsöknek, az ügyességnek, a társas érintkezésnek, a módszeres emberformálásnak és -kormányzásnak, egy szóval az egész gyakorlati szférának is. Így azután én inkább a jelenségeket s azok törvényeit kutatom itt, mintsem az emberi természetet módosulási lehetőségeinek első alapjait egyáltalában véve. Ezért nálam teljesen elmarad ama szubtilis és az én szememben mind-örökre hiábavaló vizsgálódás, mely azt firtatná, mi módon állnak kapcsolatban a test szerveivel a gondolatokkal. Mindvégig olyannyira megmaradok a megfigyelés, sőt a mindennapi élet szintjén, hogy hallgatóimnak sohasem száraz, hanem a kezdetétől a befejezésig egyvégtében szórakoztató elfoglaltságban van ré-

Euchel jegyzete Kant antropológia-előadásán

szűk, minthogy állandóan alkalmuk nyílik megjegyzéseimet saját mindennapi tapasztalatukkal egybevetni. Köztes időszakokban azon fáradozom, hogy ezt az én szememben igazán kellemes *megfigyelést*⁸ az egyetemi ifjúság számára az ügyesség, az okosság, sőt a bölcsesség egyfajta előgyakorlatává alakítsam, mely a fizikai földrajzzal együtt az oktatás minden más ágától megkülönböztetve a világ ismeretének volna nevezhető.”

A két idézetből a következő megállapításokat érdemes kiemelni: 1. Eredetileg *A tiszta ész kritikájának* második része foglalkozott volna a gyakorlati szférával, méghozzá együtt tárgyalta volna (bár két külön fejezetben) az „ézés, az ízlés és az érzéki kívánság” általános elveit és az erkölcsiség alapjait. Ekkor még a

három kritika megfért egy ágyban. 2. Az antropológia témái (érzés, ízlés, érzéki kívánság), amelyeket később *Az ítélőerő kritikájában* próbál meg Kant rendszerbe foglalni, ebben az időben még megelőzik a morál tárgyalását (amelynek megalapozását a második kritika, *A gyakorlati ész kritikája* adja), ami azt jelenti, hogy Kant ekkor még tematikusan elsődlegesnek tekintette az emberi természet eme szabályozhatatlan jelenségeiből kiolvasható általános elveket a morállal szemben. 3. *A tiszta ész kritikája* mellett, attól teljesen függetlenül lehetséges az emberre (antropológia) és a világra (fizikai földrajz) vonatkozó megfigyeléstan (*Beobachtungslehre*). 4. A megfigyeléstan gyakorlati érdekeket tart szem előtt: az ember (és a világ) megfigyeléseken alapuló megismerése elsősorban a bölcsesség előgyakorlata kíván lenni, nem pedig (természet)tudomány. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne közvetítené ismereteket, csak éppen nem tudományos igényvel, hanem személyes tapasztalatból eredő példák segítségével. Ennek köszönhetően az antropológia kifejezetten kritikátlan írás: ha a megfigyelt jelenségek (az emberi viselkedés) mögött bármiféle előzetes teoretikus megfontolás állna, akkor a szöveg célját vétené. Tegyük hozzá rögtön, hogy a kanti életművön belül ez a nézőpont (az elfogulatlan megfigyelő) természetesen alaposan végiggondolt teoretikus állásfoglalás következtében jön létre.⁹ Ez lehet az oka annak, hogy a speciálisan antropológiai témák, amelyek jó részt személyes megfigyeléseken alapulnak, jóllehet változatlan tömbként kerülnek át a kritika előtti korszakból, mégsem minősíthetők egyszerűen „prekritikai zárványnak”. Nem arról van szó tehát, hogy a filozófiai munkálatokban megfordadt idős mester szabadidejében kontroll nélkül fecseg, semmibe véve a saját maga által (például *A tiszta ész kritikájában*) szabott korlátokat. Ez egyébként már a címből is kiderül: ez az antropológia pragmatikus érdekű, vagyis nem elsősorban a megismerést célozza, hanem gyakorlati hasznót kíván elérni. És az elérni kívánt gyakorlati haszon egybeesik a rendszeres filozófia teoretikus megállapításaiból következő gyakorlati haszonnal.¹⁰ Így még az az állítás is megkockáztatható, hogy az antropológia témái nem a kritikai korszak (vagyis az 1772-es Herz-level) után keletkezett szövegekben alkotnak prekritikai zárványt, hanem megfordítva: mint a kritikai korszak emberképének első megjelenései kritikai zárványok a prekritikai időkben.

Az antropológiai szövegek kötetbe rendezési problémái tehát első körben abból adódnak, hogy a primer módon filozófiai írásokról leválasztva a kanti antropológia jóformán semmitmondó. Ugyanennek a problémának a következménye, hogy ha minden, az emberi természetet rendszeresen vagy a rendszeren kívül tárgyaló írást egymás mellé állítanánk, „antropológia” címszó alatt kellene közölnünk a teljes életművet. Ennek nyilvánvalóan nem sok értelme lenne. Ha azonban a fenti értelemben vett megfigyelést tekintjük mérvadónak, tehát egy szűkebb értelemben vett antropológiafogalommal dolgozunk, akkor jól

körülhatárolható szövegegyütteshez jutunk. Ide tartozna a *Pragmatikus érdekű antropológia* mellett a *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*,¹¹ a *Kísérlet a fej betegségeiről*, az *Egy szellemlátó álmai*, *A különféle emberi rasszokról*, *Az emberi rassz fogalmának meghatározása*, a *Megjegyzések Samuel Thomas Sömmering 'A lélek organonjáról' készült írásához*, és ha mindehhez hozzácsapnánk még a fizikai földrajzról szóló előadások lejegyzett szövegét is,¹² együtt lenne a Kant korabeli világ ismeretére vonatkozó lehetséges gyakorlati diszciplína anyaga. Egy ilyen válogatás azonban messzemenően figyelmen kívül hagyná azt a sajtós helyzetet, amely az antropológiát (egyetlenként az empirikus kutatási területek közül) a leendő metafizikához köti.

ANTHROPOLOGIA IN SENSU SCHOLASTICO

Amikor az antropológia „rendszerani helyét” keresgéljük, úgy tűnik, a kelleténél is szerencsésebb helyzetben vagyunk. Meglehetősen híres szövegekörnyezetekben bukkanhatunk ugyanis rá: először is az antinómiatan-

9 ■ Ennek igazolásául egy másik, a *Megfigyelésekhez* tett *Megjegyzést* idézhetünk: „Rousseau szintetikusán jár el, s így a természeti emberből indul ki; én analitikusan járok el, s a civilizáltból indulok ki.” In: *Prekritikai írások*, 345. old. Az analitikus és szintetikus eljárás különbsége itt körülbelül annyit jelent, hogy Rousseau egy racionális konstrukció, a természetes ember fogalmából kiindulva magyarázza az emberi természetet, míg Kant szándékai szerint előzetesen ismert jelenségekből kíván racionálisan következtetni rá. Annak eldöntése, hogy a megfigyelhető emberi természetből kiinduló racionális következtetések sora lehetséges-e, szigorúan a jövőben eldönthető kérdések közé tartozik. Ez lesz majd Kant történelemfilozófiájának egyik alapproblémája.

10 ■ Ehhez I. A módszer transzcendentális tanát a *TÉK*-ben. In: Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János, Atlantisz, Bp., 2004. (559. skk. old.). A „módszer transzcendentális tana” tulajdonképpen gyakorlati logika. Lényegében az észkritika gyakorlati használatáról, illetve ugyanennek gyakorlati következményeiről szól, méghozzá komplett történetfilozófiai záradékkal. Jóllehet, ezeket még „nem nevezhetjük doktrínának, hanem csupán transzcendentális kritikának, mert célja nem az, hogy gyarapítsa, hanem csupán, hogy kiigazítsa tudásunkat” (uo. 69. old.), tehát ez egyfajta „bevezetés mindenbe”, s teoretikus és empirikus alapjait a későbbi rendszerezés során kell leraknunk. Itt, a *TÉK*-ben mégis együtt látjuk mindazon témák előzményeit, amelyek a későbbiek során sem nyerne a rendszerhez illő doktrínális kifejtést.

11 ■ A *Megjegyzésekkel* és a *Kiegészítésekkel* együtt.

12 ■ Sajnos a *Fizikai földrajz* sokkal rosszabb állapotban maradt ránk, mint a *Gyakorlati érdekű antropológia*.

13 ■ Kant: *A tiszta ész kritikája*, 452. old.

14 ■ Kant: *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford. John Éva és Tengelyi László. Atlantisz, Bp., 1999. 144. old.

15 ■ Az *ex datis* (történeti) és *ex principiis* (elvek alapján való) megismerés közti különbség nem az ismeretek státusára (empirikus vagy racionális) vonatkozik, hanem a megismerő szempontjából történő felosztás: *ex datis* ismereteknek számítanak azok az ismeretek is, amelyek eredete racionális, ám a megismerő mechanikusan, nem pedig az alapul szolgáló érvek önálló használatával sajátítja el őket.

16 ■ Azt, aminek lennie kell, a metafizika gyakorlati része, tehát a morálfilozófia vizsgálja. Idézet: *A tiszta ész kritikája*, 656. old.

17 ■ Uo.

18 ■ Uo.

19 ■ Uo. 658. old. (Kiemelések az eredetiben.)

20 ■ Uo. 658. old.

ban,¹³ az emberi szabadság és a természettörvények mindenre kiterjedő szükségszerűsége közötti antinómia feloldásánál, azután az *Architektonika* fejezetben, amely a tudományok transzcendentálfilozófiai rendszerét hivatott feltérképezni. A *Prolegomena* is említést tesz róla Zárszavában, nem kevesebbet állítva róla, mint hogy az antropológia feladata lenne „ama természeti célok fel-derítése, amelyek megvalósítására [a] transzcendens fogalmak iránti hajlam természetünkben szolgálhat”.¹⁴

Az antinómiatanbeli szöveghely nem okoz sok gondot, hiszen itt az antropológia egyértelműen mint az a tudomány jelenik meg, amelyik az embert természeti jelenségként vizsgálja, tekintet nélkül annak bármiféle esetleges intelligibilis meghatározottságára. Annál több izgalmat tartogat az *Architektonika* fejezet, ennek felvezetéséhez azonban mélyebb lélegzet szükségeltetik. Először is egyelőre tekintsünk el a történeti (*ex datis*) és a racionális (*ex principiis*)¹⁵ megismerés közti viszony elemzésétől, mert ez merőben más természetű megkülönböztetés, mint a következők, amelyek végső soron eligazítanak a bennünket érdeklő kérdésben.

Kiindulópontként rögzítsük, hogy a metafizika „az a priori ismereteket szisztematikusan egységükben fejti ki. Spekulatív részét [...], amelyet a *természet metafizikájának* nevezünk, s mely a priori fogalmak alapján vizsgál mindent, ami *van* (nem azt, aminek lennie kell).”¹⁶ A szűkebb értelemben vett metafizika „transzcendentális filozófiából és a tiszta ész fiziológiájából áll. Az előbbi csupán magát az értelmet és az ést veszi szemügyre mindazon fogalmak és tételek rendszerén belül, melyek a tárgyra egyáltalán mint tárgyra vonatkoznak (ontológia); az utóbbi a természetet vizsgálja, vagyis adott tárgyak összességét, s így nem más, mint *fiziológia* (jöllehet csupán *physiologia rationalis*).”¹⁷ A természet racionális tárgyalása vagy immanens, vagy transzcendens. Mivel tárgyunkat (az antropológiát) csak az immanens természetfilozófia érinti áttételesen, ezért az utóbbival most nem foglalkozunk. Az immanens fiziológia „az érzékek tárgyainak összességéként tekint a természetet, tehát úgy, ahogyan *nekünk* adva van [...]. Ám az érzékeknek csupán kétféle tárgya lehet: (1) a külső érzékek tárgyai, tehát a *testi természet* mint ezek összessége; (2) a belső érzék tárgya, a lélek és – a lélek egyáltalán mint lélek fogalmának megfelelően – a *gondolkodó természet*. A testi természet metafizikájának neve *fizika*; de mivel ez csak a rá vonatkozó *a priori* ismeretek elveit tartalmazhatja, ezért *racionális fizikának* nevezük. A gondolkodó természet metafizikájának neve *pszichológia*, és ugyanezen okból tárgyának *racionális megismerését* kell értenünk rajta.”¹⁸ Összegezve: ha létezne „racionális antropológia”, akkor mindenképpen a két fent említett diszciplína (a racionális fizika és a racionális pszichológia) határterületén kellene elhelyezkednie, az (empirikus) antropológia létjogosultságát ugyanis éppen az adja, hogy egyazon szempontból tárgyalja egy adott létező (az ember) fizikai és szellemi tulajdonságait. Persze egy ilyen tudományterület létének kérdése több mint problemati-

kus (később látni fogjuk, hogy miért), mégsem lehetetlen – elviekben legalábbis nem.

De menjünk tovább, mert az antropológia ígért megjelenése még előttünk van. Kant még megemlíti néhány olyan pontot, amelyek alapján a fenti felosztás „törvényszerűsége” megkérdőjelezhető. Az első (és legfontosabb): „Először is, hogyan számíthatok rá, hogy *a priori* ismeretekhez, tehát metafizikához jutok oly tárgyak vonatkozásában, melyek érzékeinknek – tehát a *posteriori módon* – vannak adva? Hogyan lehetséges *a priori* elvek alapján megismerni a dolgok természetét, és eljutni a *racionális* fiziológiához? A válasz a következő: a tapasztalatból nem merítünk többet, mint amennyi ahhoz szükséges, hogy *adva* legyen nekünk részint a külső, részint a belső érzék objektuma. Az előbbit az anyag pusztá fogalma (áthatolhatatlan, élettelen kiterjedés) révén nyerjük el, az utóbbit a gondolkodó lény fogalma révén (az empirikus belső képzetben: Gondolkodom). Különböztetés e tárgyak egész metafizikájában teljességgel tartózkodnunk kell minden empirikus elvtől, mely a fogalomhoz még hozzátesz valamilyen tapasztalatot, hogy ennek alapján ítéletet alkosson ama tárgyakról.”¹⁹ A feltételezett racionális antropológiát illetően annak eldöntésére volna szükség, hogy az ember mint olyan rendelkezik-e ezen kritériumoknak megfelelő fogalommal. E kérdés megválaszolása azonban a kelleténél messzebbre vezetne témánktól. Viszont a következő (sajnos, szintén hosszabb) idézet most már ténylegesen eligazít, merre is keressük a *Pragmatikus érdekű antropológiát* a transzcendentálfilozófiai rendszerben: „Másodszor, hová lesz az empirikus pszichológia, mely mindig helyet követel magának a metafizikában, s amelytől korunkban oly sokat vártak a metafizika megvilágítása terén, ha egyszer feladták a reményt, hogy olyasvalamire tegyenek szert, ami *a priori* módon használható? Azt felelem: oda kerül, ahol a voltaképpeni (empirikus) természettan helye van, nevezetesen az *alkalmazott* filozófia oldalára. A tiszta filozófia az a priori elveket tartalmazza az előbbihez, tehát kapcsolatban kell ugyan lennie vele, de nem szabad összemosódnunk. Az empirikus pszichológiát tehát számítani kell a metafizikából, s már a metafizika ideája teljességgel kizárja. Mindazonáltal, a tudományos világ szokásainak megfelelően, fenn kell még tartanunk számára egy kicsiny helyet a metafizikában (bár csak átmenetileg), mégpedig takarékosági megfontolásból, mert még nem eléggé gazdag, semhogy önálló tanulmányok tárgya lehetne, ahhoz azonban túlonúl fontos, semhogy teljességgel ki lehetne iktatni, vagy valamilyen más tudományhoz csatolhatnák, mely még távolabb esne tőle, mint a metafizika. Az empirikus pszichológia tehát jövevény, melynek addig biztosít tartózkodási helyet a metafizika, amíg az saját szálláshelyét meg nem találja egy részletes antropológiában (az empirikus természettan megfelelőjében).”²⁰

Alighanem elérkezett az ideje, hogy megjelöljük az antropológiához legközelebb álló két tudomány, a racionális és az empirikus pszichológia tárgyait.²¹ A ra-

cionális pszichológia tárgyalásakor (szintén az egyszerűség kedvéért) csupán a *TÉK Paralógizmus* fejezeteiben tárgyaltakat idézzük fel. Kant ebben a részben kísérli meg új alapokra helyezni a racionális pszichológiát, ami (mint általában) azt jelenti, hogy alapjaiig bontja vissza: az, ahogyan a pszichológia racionális része ez idáig foglalkozott témáival (a lélek mibenlétével, egyszerűségével, halhatatlanságával stb.), logikai tévesztésnek (paralógizmusnak) minősül, amely az alábbi szillogizmusban foglalható össze:

„Ami nem gondolható el másként, csak szubjektumként, az nem is létezik másként, csak szubjektumként, az tehát szubsztancia.

De valamely gondolkodó lény, ha pusztán mint ilyet tekintjük, nem gondolható el másként, csak szubjektumként.

Tehát nem is létezik másként, csak ilyenként, azaz szubsztanciaként.”²²

A cáfolat a következőképpen hangzik: „A gondolkodás más és más jelentést kap a két premisszában: a felső tételben úgy szerepel, mint ami valamilyen tetszőleges objektumra vonatkozik (ennél fogva ami a tapasztalatban adva lehet), míg az alsó tételben csak úgy, mint ami az öntudattal áll viszonyban. Ám az utóbbi esetben semminemű objektumot nem gondolunk el, hanem csupán az Énhez, a szubjektumhoz (mint a gondolkodás formájához) fűződő viszonyról alkotunk képzetet. Az első esetben dolgozról van szó, melyek csupán szubjektumként gondolhatók el, a második esetben nem *dolgozról*, hanem a (minden objektumtól elvonatkoztatott) gondolkodásról, melyben az én mindenkor a tudat szubjektumául szolgál. Ezért aztán nem vonhatjuk le a következtetést, mely szerint én magam nem létezhetem másként, csak szubjektumként; hanem csak ennyit állíthatunk: midőn létezőemet elgondolom, énem csupán az ítélet szubjektuma lehet. Ám ez az ítélet logikai azonosság, és létezőem módjáról semmit nem mond.”²³ Amennyiben a racionális pszichológia az a tudomány, amely az emberi lelket a „gondolkodom” empirikus képzete alapján, minden egyéb tapasztalatot kizárva vizsgálja, miközben az én e fogalma nem egyéb, mint „egyszerű és önmagában teljesen tartalmatlan képzet”, nem más, mint „a gondolkodásban egyáltalán mint gondolkodásban rejlő öntudat merőben logikai [...] egysége”,²⁴ terület hallatlanul beszűkül, hiszen „eme gondolkodó Én [...] révén csupán a gondolatok transzcendentális szubjektumáról = X alkotunk képzetet, s ezt az X-et kizárólag predikátumai, a gondolatok útján ismerjük meg, önmagában soha semminemű fogalmat nem tudunk alkotni róla”.²⁵ Vagyis ha bármilyen pozitív ismeretre akarunk szert tenni az emberi lélekkel kapcsolatban, az empirikus pszichológiára vagyunk utalva. A racionális pszichológia esetében ugyanaz tehát a helyzet, mint a spekulatív metafizika egészénél: a gondolkodásbeli hibák feltárásán kívül nincs valóságos funkciója a megismerésben. Persze ez sem kevés, még akkor sem, ha ennek a negatív haszonnak

a gyümölcsseit kizárólag a gyakorlatban élvezhetjük, méghozzá csak a meghatározatlanul távoli jövőben.

Az empirikus pszichológia ha nem is sokkal, de valamivel azért jobban jár. Témái (az emberi megismerő képességek: érzékelés, értelem, ész, a vágyóképeség, az öröm/örömtelenség képessége) megmaradnak a kritika alkalmazása után is, sőt amint ez az *Architektonika* fejezetből kiderül, Kant még annak az esélyét sem zárja ki, hogy egyszer majd elnyeri méltó helyét az emberi tudás rendszerében. Többé azonban semmi sem különbözteti meg az antropológiától. Az empirikus pszichológia a belső érzék által adott érzetek segítségével, a tapasztalatra alapozva vizsgálja a lelket, semmi sem indokolja tehát, hogy ne a (szintén tapasztalati) leíró embertan keretei között tárgyaljuk. Az empirikus pszichológia tehát minden további probléma nélkül tagozódik be az emberi jelenséget testi-lelki egészésként vevő antropológiába. Pusztán empirikus megismerésként azonban mindaddig nem tarthat számot tudományos rangra, amíg meg nem találjuk azokat az a priori elveket és fogalmakat, amelyek alapján rendszerré tehető. Az empirikus lélektan (és vele együtt az antropológia) ennek megfelelően a *kémiával* állhatna egy szinten, hiszen empirikus elveken alapul, és azok a szabályok sem foglalnak magukban szükségszerűséget, amelyekkel a megfigyelt tárgyakat magyarázza.²⁶ A helyzet azonban még ennél is rosszabb, hiszen a belső érzék jelenségei (tehát az az anyag, amelyre az empirikus pszichológiának támaszkodnia kell) „egydimenziósak”, kizárólag az időben jelennek meg, nincs térbeli előfordulásuk, te-

21 ■ Kant Baumgarten *Metaphysicáját* tanította évtizedeken keresztül, miközben filozófusként porrá zúzta. Gyakran igazodik mégis hozzá, az antropológiai előadások felosztása is a *Metaphysica* Empirikus pszichológia c. fejezetét követi. Baumgarten a *Metaphysica psychologia rationalist* tárgyaló részében az emberi lélek természetét tapasztalaton túli vonatkozásaiban vizsgálja: a lélek halhatatlanságát, eredetét, a halál állapotát, az állati lelkek helyét és végül a jó és rossz szellemek (*agathodaeomones/cacodaemones*) mibenlétét, az empirikus pszichológiában pedig sorra veszi az emberi képességeket az érzékeléstől (*sensus*) a fantázián, a memórián és a képzelőerőn keresztül az intellektusig és az észig, az öröm és örömtelenség (*voluptas et tadeum*), a vágy, és az akarat képességeiig. A *psychologia empirica* részét képezi még a test és lélek összekapcsolódásának tárgyalása.

22 ■ *TÉK*, 338–339. old.

23 ■ *Uo.* 339. old., lj.

24 ■ *Uo.* 334. old.

25 ■ *Uo.*

26 ■ *A természettudomány metafizikai alapjai* Előszava, in: Kant: *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Hg.: Wilhelm Weischedel. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996. 11–16. old.

27 ■ Ez a töredék 1776–78 körül keletkezett, és a 903-as számot viseli.

28 ■ A fakultások vitája három szakaszban (ford.: Mesterházi Miklós), in: Kant: *Történefilozófiai írások*, 335–457. old.

29 ■ Az emberi képességek rendszerének különféle előfordulási módjairól a kritikákban: Gilles Deleuze: Kant kritikai filozófiája. A lelki képességek doktrínája. In: uó: *Hume és Kant*. Ford. Ullmann Tamás. Osiris, Bp., 1998.

30 ■ Úgymint: a megismerőképeségek (érezékelés, értelem, ész) a *TÉK*-ben, a vágyóképeség (ész) a *gyakorlati ész kritikájában*, az öröm/örömtelenség érzése (ítélőerő) *Az ítélőerő kritikájában*.

hát a matematika eljárásmodjai még a kémiánál feltételezett csekélyke valószínűséggel sem alkalmazhatók rájuk.

Láthattuk, hogy az antropológia megalapozása problematikus mind a feltételezett racionális, mind empirikus úton. Harmadik lehetőség is szóba jöhet azonban: a transzcendentális antropológiáé. Az *Antropológiai íráások* is közzéteszi azt a kéziratot töredéket, amelyben Kant (ismereteim szerint először és egyetlen alkalommal) leírja ezt a szókapcsolatot. A töredék (rövid kihagyásokkal) így hangzik: „Amit a tudományok nyújtanak, az – túl az ügyességen – az, hogy civilizálnak, vagyis megszabadítanak az érintkezés nyersségétől, noha nem mindig csiszolnak is rajtunk, azaz nem mindig szolgálják az érintkezésbeli tetszetőséget és illedelmet is, mert a különböző rendekkel való érintkezés hiányában hibádzik náluk a popularitás. Csak hogy a saját tudományának értékét illető ítélet szerénysége és az önhietség és egoizmus mérséklése tekintetében – annak az önhietségnek és egoizmusnak a mérséklése tekintetében, amellyel a tudomány olyankor ajándékoz meg, ha egymaga trónol az ember elméjében – szükséges valami, ami a tudóst humanitással ruházza föl, nehogy félreismerje magát és [...] erőitől túl sokat reméljen. Az ilyen tudóst küklópszoknak nevezem. A tudomány egoistája ő, és szüksége volna még egy szemre, hogy azzal tárgyát a többi ember szemszögéből is szemügyre vehesse. [...] Voltaképp {az okoskodó} tudományok azok, ahol a küklópszok tenyésznek, azok a tudományok, melyeket tulajdonképpen meg lehet tanulni, amelyek tehát szüntelenül izmosodnak anélkül, hogy a megszerzett javak vizsgálatra vagy ügyésszi vizsgálódásra szorulnának. Az irodalmár küklópsz a legdacosabb, de vannak teológus, jurista és orvos küklópszok is. Geométer küklópszok is akadnak. Mindegyiküket meg kell ajándékozni egy másik műhelyből származó szemmel. ++ {A medikust természetmegismerésünk kritikájával, a juristát jog- és morálistudományunk, a teológust metafizikánk kritikájával. A második szem tehát az emberi ész önmegismerésének szeme, amely nélkül képtelenek vagyunk szemre fölbecsülni megismerésünk nagyságát. Ez adja meg a mérés állásvonalát. [...] az egoizmus abból adódik, hogy ahogy az ész a maguk tudományában használják, azt távolabbra is kiterjesztik, és úgy tartják, az elégséges más területeken is.} Nem az erő, hanem a félszeműség teszi itt a küklópszot, a más tudományok ismerete sem elegendő, csak az értelemszerű és az ész önmegismerése. *Anthropologia transcendentalis.*” (456–457. old.)²⁷ Ahhoz, hogy valamiféle transzcendentális antropológia kísérletéről beszélhessünk, ez a töredék túlságosan soványka. Van azonban egy olyan szöveg, igaz, jóval későbből, amelynek célkitűzése és felépítése nagyon is hasonlít a fent körvonalazott *anthropologia transcendentalis*-hez, ez pedig *A fakultások vitája*.²⁸ Ebben a szövegben a teológiai, a jogi és az orvosi fakultás saját tárgyterületének kérdései kapcsán vitázik a filozófiai-

val mint alacsonyabb fakultással. Az mindenesetre további vizsgálatokat igényelne, hogy *A fakultások vitája* olvasható-e egyfajta antropológiai alapra helyezett, kvázidramatizált filozófiai tudománytanként, amelynek elsődleges célja az volna, hogy az önismeret révén korrigálja az izmos szörnyek látását – már csak azért is, mert a nevezetes kifejezés (*anthropologia transcendentalis*) elő sem fordul benne.

III. ANTHROPOLOGIA IN SENSU COSMOPOLITICO

Elérkezett az ideje, hogy szemügyre vegyük, hogyan jelenik meg az ember az antropológiában – pragmatikus szemszögből. Az ember – definíciója szerint – olyan karakterrel rendelkezik, amelyet „maga terem magának, hisz tehetségében áll, hogy maga választotta célok szellemében tökéletesítse önmagát; miáltal az ész tehetségével megáldott állatként (*animal rationabile*) eszes állatot (*animal rationale*) faraghat magából – midőn először is *főntartja* önmagát és fajtáját, másodsorban szoktatja, okítja, s a háznép társadalmához idomulni neveli ez utóbbit, harmadszor pedig szisztematikus (észelvek szerint elrendezett) társadalomba simuló egésként kormányozza azt” (290. old.).

Az *Antropológia* Előszava kissé szűkszavúbban fogalmaz: „Rendszeresen kifejtett emberismereti tan (antropológia) vagy *fiziológiai*, vagy *pragmatikus* szemszögből irathatik. – A fiziológiai emberismeret annak a kifürkészésén fáradozik, mivé faragja a természet az embert, a pragmatikus, hogy szabadon cselekvő lényként mit farag az ember magamagából, vagy hogy mit is faraghat, és mit kell faragnia.” (9. old.)

Az első probléma a fent idézettekkel kapcsolatban az, hogy a kezünkben lévő *Pragmatikus érdeklő antropológia* a) nem rendszeresen kifejtett, vagy legalábbis semmilyen formában nem reflektál önnön rendszerű mivoltára, b) ennek következtében a fent adott definíciók, amennyiben csupán az *Antropológia* szövegére támaszkodunk, a levegőben lógnak. Az *Antropológia* az emberről szerethető tapasztalatok elsősorban személyes megfigyeléseken, másodsorban utóleírásokon, tehát mások megfigyelésén alapuló enciklopédikus összegzése. Ha rendszert keresünk benne, sokkal inkább egy szándékosan nem racionális elveken nyugvó, az emberi képességek rendszeréhez igazodó elgondolás jöhet számításba.²⁹ Azok a témák, amelyek egyéb helyeken (elsősorban a három kritikában)³⁰ valóban valamiféle rendszer szerint kerülnek kifejtésre, az *Antropológiában* mintegy „hátról” tárgyaltnak: úgy, ahogyan a gyakorlatban, vagyis az önfigyelésben és a közösségi viselkedésben számunkra megnyilvánulnak. Az *Antropológiában* adott „rendszer” tehát közvetlenül az emberi elme (amennyiben nem csak a kognitív szférát értjük rajta) felépítésének elgondolásához igazodik. Ezt a rendszert azonban mindenképpen rekonstruálnunk kell, mert a szöveg primer módon nem igazít el felő-

le. Már csak azért sem, mert Kant az *Antropológia* első részében a legmesszebbmenőkig kitarított Baumgarten *Metafizikájának* tagolása mellett, így a keregett rendszer forrása egy olyan iskolai tankönyv, amelyet éppen Kant tett visszavonhatatlanul elavulttá. Vagyis az emberi természet megfigyeléseken alapuló leírása egy dogmatikusnak tekintendő metafizikai rendszer részét alkotó empirikus pszichológiára támaszkodik.³¹

Az emberi természet tárgyalása az öntudattal veszi kezdetét, majd egy rövid, részben a magasabb megismerő képességekre is tartozó kitérő után („*Képzetelekről, melyeknek anélkül vagyunk a birtokában, hogy a tudatukban volnánk*”)³² az érzékiség következik (*Az érzékiség apológiája* után sorban a testi érzékek: a vitális érzék,³³ a tapintás, a hallás, a látás, az ízlelés és szaglás; azután mint a belső érzék sajátos képessége, a képzelőerő kerül sorra fajtái szerint: mintázás, képzettársítás, rokonítás, emlékezet, előrelátás, jóstehetség, az álom, a jelölés tehetsége.) Ezután jön a három magasabb megismerő tehetség: az értelem (intuitív és diszkurzív), az ítélőerő (technikai, esztétikai és gyakorlati) és az ész rövid tárgyalása, majd a gyönyör és az undor (az öröm és örömtelenség) érzéke, végül a megkívánó- (vágyó-) képesség. A képességek meghatározásait mindenütt a képességek diszfunkcióinak tárgyalása követi – tulajdonképpen ez a gyakorlati antropológia valódi terepe. Valóságos onomasztikon ez, amelynek legfőbb értéke (akár a prekritikai *Kísérletnek*³⁴), hogy a tapasztalatban ritkán előforduló, a megfigyelések számára nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető helyes működésmódok helyett a valóban adottként megnyilvánuló emberi természet leírására törekszik. E megfigyelések pontosságában nincs okunk kételkedni, mint ahogy a belőlük vetett bizalom is félrevezető lehet, de a felelősség ezért nem a szerzőt terheli – az *Antropológia* vállalása csupán annyi, hogy elmondja, milyennek *látszott* az ember a XVIII. század második felében a kritikai filozófus számára. A szöveg egyik legfontosabb tanulsága, hogy az ember mibenlétének kérdésével kapcsolatban a tökéletlenség adományára kell támaszkodnunk. Az antropológiát leginkább az a sajátossága tünteti ki, hogy a legfőbb morális-fizikai jót (amennyiben ennek fogalma nem tartalmaz önelentmondást), a terített asztal mellett folytatott beszélgetések örömeiben jelöli meg. Nem eldönthető kérdés, mennyiben járt kora előtt ezzel a felfedezésével, mindenesetre kifinomult gyakorlati érzékről és (ha van egyáltalán jelentése ennek a szónak) mély bölcsességről tesz tanúbizonyságot. A jó ebédek kerülése szinte bizonyosan nem visz közelebb önnön rendeltetésünk betöltéséhez, kielégítő szakácművészettel, valamint a szabad társalgás gyakorlásával azonban bárki tevőlegesen hozzájárulhat a humanitás³⁵ terjesztéséhez. Ezt a módszert azonban nem hatékonysága emeli ki az emberi nem nevelésére való törekvések közül. A helyzet, legalábbis a megfigyelések alapján, sokkal rosszabb – akár hatékony, akár

nem, a humanitás tértnyerése kis lépésekben, érzékelhetetlenül, valószínűtlenül kis lépésekben mehet csak végbe. □

31 ■ Más a helyzet az Antropológia második részével, ahol leginkább a saját elméleti előfeltevéseire támaszkodik.

32 ■ Ehhez I. Reinhard Brandt: *Kritischer Kommentar zu Kants Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* c. könyvének (Felix Meiner, Hamburg, 1999) vonatkozó részét, mely az interneten is hozzáférhető Brandt honlapján.

33 ■ A vitális érzékek közé tartozik a hideg és a meleg érzékelésének képessége, „a *lúdbőrzés*, mely még a fenséges képzelet okán is végigfut az emberen, vagy a *borzongás*, mely későre járván ágyba kergetni segít a dadának a gyermekét, ugyancsak ebből a fajtából való; ha élet van benne, ez is, az is átjárja a testet.” (59. old.)

34 ■ *Kísérlet a fej betegségeiről*. Ford. Ábrahám Zoltán. In: Kant: *Prekritikai írások*, 415–433. old.

35 ■ Humanitás: „a jólétet erénnyel ötvöző gondolkodásmód”, amely azonban nem „a jólét fokán fordul meg; hisz e tekintetben az egyik sokat, a másik keveset követel abból, amit a jóléthez megkövetelhetőnek gondol; hanem egyedül annak az összefüggésnek a milyenségén, ahogy a jólét hajlandóságát az erény törvényének korlátoznia kell.” In: *Pragmatikus érdekű antropológia*, 232–233. old.